

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΚΘ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

16-18 Μαΐου 2008

&

ΚΗ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

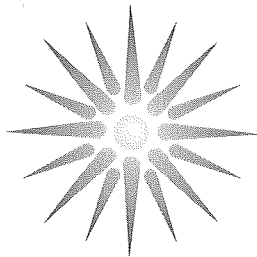
(Μέρος Β΄)

25-27 Μαΐου 2007

Πρακτικά

Τριαντάφυλλος Η. Κωτόπουλος

*Εθνική Ιδεολογία και Ιστορικός Περίγυρος στο έργο "Μαρτύρων
και Ηρώων αίμα" του Ίωνα Δραγούμη*

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

Τριαντάφυλλος Η. Κωτόπουλος

*Εθνική Ιδεολογία και Ιστορικός Περίγυρος στο έργο "Μαρτύρων
και Ηρώων αίμα" του Ίωνα Δραγούμη*

Η ιστορική ερμηνεία της Λογοτεχνίας που εγκαθιδρύεται μέσα από τη γενικότερη σχέση Ιστορίας και Λογοτεχνίας αποτέλεσε παραδοσιακά ένα πεδίο διεπιστημονικών αντιπαραθέσεων. Το λογοτεχνικό έργο στο σύνολό του τροποποιείται διαχρονικά μέσα από τις διαρκείς προσθήκες νέων έργων και τις καινούργιες αναγνώσεις που αυτά επιβάλλουν στον ήδη θεσμοποιημένο λογοτεχνικό κανόνα. Τα ομηρικά έπη για παράδειγμα δεν ενεργοποιούν στο σύγχρονο αναγνώστη τους ίδιους σημασιοδοτικούς μηχανισμούς με αυτούς που κινητοποιούσαν τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη απέναντι στις αξιολογικές τους κρίσεις για έννοιες όπως η παλικαριά ή ο νόστος της οικογενειακής εστίας. Η κατοπινή λογοτεχνική παραγωγή που έχει μεσολαβήσει ανάμεσα σ' εκείνους και σ' εμάς πολλαπλασιάζει τις δυσκολίες στην ιστορική θεώρηση της λογοτεχνικής κριτικής.¹ Ωστόσο οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες κάτω από τις οποίες παράχθηκε ένα έργο, καθώς και η κοινωνική θέση και ιδεολογία του συγγραφέα του παραμένουν πάντοτε πρωταρχικά θέματα για διερεύνηση. Σήμερα μπορούμε με αξιώσεις επιστημονικής επαλήθευσης να διεκδικήσουμε την άρση του διαζεύγματος μεταξύ Λογοτεχνίας και Ιστορίας² και να προχωρήσουμε στη σύνδεση της βιογραφίας του συγγραφέα - της ταξικής του καταγωγής, των ιδεοληψιών, των προτύπων και των τάσεών του - με το έργο του, αλλά και της συσχέτισης πολλών έργων στα πλαίσια μιας διακειμενικής προσέγγισης.³ Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι οι τρόποι πρόσληψης και ερμηνείας ενός κειμένου εντοπίζονται μέσα σε ένα χρονολογημένο κοινωνικό σύμπαν και εξαρτώνται από τα ιστορικά τους συμφραζόμενα. Η ψευδαίσθηση της άμεσης κατανόησης ενός έργου υποκρύπτει την πολιτισμική αυθαιρεσία μιας αναχρονιστικής εθνοκεντρικής τάσης, που τις περισσότερες φορές αναζητά σε μια μορφή υπερβατικής σκέψης την αντικατάσταση της συλλογικής εργασίας που επιβάλλει η ιστορική επιστήμη.⁴

Στην ελληνική ιστοριογραφία δεν έχουμε πολλές εργασίες που συστηματικά να εξετάζουν την ιστορία των ιδεών και των συλλογικών στάσεων. Η απουσία ανάλο-

1 Βλ. Edmund Wilson, *Η ιστορική ερμηνεία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Σπύρος Ηλιόπουλος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1992, σ. 31-34.

2 Για τη διάξευξη αυτή βλ. R. Barthes, "Histoire et literature: à propos de Racine", *Annales ESC*, III (1960).

3 Βλ. Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης - Γένεση και Λογική του Λογοτεχνικού Πεδίου*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2002, σ. 14-15.

4 Βλ. P. Bourdieu, *ό.π.*, σ. 461-463.

γων επιστημονικών μελετών δυσχεραίνει ιδιαίτερα την προσέγγιση έργων που παρουσιάστηκαν στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, εποχή που η πίστη στις αξίες του πολιτικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού υποχωρούν μπροστά στην αναδίπλωση ενός παραδοσιακού εθνοκεντρισμού που δομείται γύρω από το όραμα του αλτρωτισμού.⁵ Στη δική μας εργασία επιχειρούμε μια ιστορική ερμηνευτική προσέγγιση του έργου *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα* του Ίωνα Δραγούμη. Βασικό εργαλείο της ανάγνωσης και μεθοδολογικής του προσέγγισης αποτέλεσε ένας συνδυασμός μεθόδων της ιστορικής επιστήμης (έλεγχος μέσα από ιστορικές πηγές) και της λογοτεχνικής κριτικής (απλά στοιχεία της θεωρίας της αφήγησης και η λογική της ανάλυσης περιεχομένου, εφόσον αυτή ξεπερνά την κλασική φιλολογική ανάγνωση που παραμένει απλά στην αναζήτηση του θεματικού νοήματος και μηνύματος) σε μια προσπάθεια διερεύνησης της εθνικής ιδεολογίας του συγγραφέα που δεσπόζει στο έργο, αλλά και της απόδοσης του ιστορικού περίγυρου στον οποίο εγγράφεται. Ο συγκεκριμένος τρόπος προσέγγισης επιτρέπει να αναδειχτούν οι κώδικες ανάγνωσης του κειμένου και να αποκαλυφθούν τα αξιακά συστήματα του δημιουργού του.⁶

Στις αρχές του εικοστού αιώνα η πρωτοπορία της ελληνικής κοινωνίας αγάπησε την πολιτική στάση του Ίωνα Δραγούμη, την αναμορφωτική του διάθεση και το παθιασμένο εθνικό του κήρυγμα, όπως αυτά ανάγλυφα αποτυπώνονται στο λογοτεχνικό του έργο, και τον θεώρησε ως έναν από τους πνευματικούς της ηγέτες. Όταν πραγματοποιήθηκε η έκδοση των Απάντων του στη δεκαετία του '30, η ελληνική διάνοηση υποδέχτηκε θετικά το έργο του, που κάθε του λέξη την υποβάσταζε η προσωπικότητα και η ανυπότακτη ψυχή ενός αντιφατικού, αλλά φωτεινού πνεύματος.⁷ Η έκδοση αυτή πραγματοποιείται σε μία περίοδο βαθμιαίας μεταστροφής στον πολιτικό χώρο, η οποία καταγράφεται σε πρακτικές που υπαγορεύονται από ολοκληρωτικές

5 Το φαινόμενο αφορά γενικότερα τη δυτικοευρωπαϊκή διάνοηση της εποχής. Η ιδεολογία του πολιτικού ρομαντισμού και ανορθολογισμού επικρατεί, ενώ η ηγεμονία του φιλελευθερισμού κλονίζεται. Βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα – Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1996, σ. 13.

6 Για την ανάλυση περιεχομένου βλ. Μιχάλη Ι. Βάμβουκας, *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1998, σ. 269-281 και Παναγιώτη Δ. Ξωχέλλη *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδ. Κυριακίδη 2005, σ. 99-100. Για τη θεωρία της αφήγησης η σχετική ελληνική και διεθνής βιβλιογραφία είναι τεράστια, ενδεικτικά σημειώνουμε μερικές από τις πλέον χρήσιμες και βοηθητικές μελέτες στην προσέγγιση και κατανόησή της: Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, *Αφηγηματολογία*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004, Δημήτρης Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1987, Roland Barthes, *Littérature et réalité*, éd. Seuil, Paris 1982, Gérard Genette, *Figures I, II, III*, éd. Seuil, Paris 1966, 1969, 1972 και *Nouveau discours du récit*, éd. Seuil, Paris 1983.

7 Βλ. Γιώργος Θεοτοκάς "Η λογοτεχνική σημασία της μορφής και του έργου του Ίωνος Δραγούμη", *Νέα Εστία*, (1941) τεύχος 342, σ. 248.

ιδεολογίες και ιστορικά καταλήγουν στη δικτατορία του Μεταξά. Στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας των παγκοσμιοποιημένων κοινωνιών του εικοστού πρώτου αιώνα οι πολιτικές τοποθετήσεις και τα ιδανικά του Δραγούμη μοιάζουν σε μια πρώτη ματιά να διαφοροποιούνται από το σημερινό ιδεολογικό πλαίσιο αρχών και αξιών αναφορικά με τις σχέσεις ατόμου - κοινωνίας και πολίτη - πολιτείας. Σε όσο διαφορετικές αναγνώσεις όμως κι αν υπόκειται το έργο του δεν παύουμε να αντλούμε από αυτό πολύ ενδιαφέροντα μηνύματα μελέτης και αναζήτησης της εθνικής μας ταυτότητας. Προβληματισμοί σαν του Δραγούμη και αναφορές σε εθνικά ιδανικά και εθνική πίστη προκαλούν αναταραχή στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, γιατί συνδέονται εσφαλμένα και μονοσήμαντα με τα ιδεολογήματα που προβάλλουν οι εθνικιστικές ιδεολογίες στη σημερινή τους μετεξέλιξη. Όμως, στο σημείο αυτό ακριβώς εντοπίζεται η διαχρονική επικαιρότητα της ζωής και του λογοτεχνικού έργου του πολυδιάστατου άντρα. Υπαγορεύει τη μόνιμη αντίσταση στη διάβρωση και την ανηθικότητα, στην καταστροφική χρήση της εξουσίας μέσα από τη δημιουργική εργασία και την πίστη σ' ένα εθνικό ιδεώδες απαλλαγμένο από μικροκομματισμούς και ιδιοτελή συμφέροντα.

Ο Δραγούμης ανδρώθηκε μέσα σε μια καθημερινή αντίθεση που επηρέασε αναμφίβολα την κατοπινή του πορεία. Από τη μια το μεγαλοαστικό οικογενειακό περιβάλλον της αθηναϊκής κοινωνίας του παρέχει εξαιρετική ανατροφή και διαπαιδαγώγηση, με σπουδαίους προσωπικούς δασκάλους που του δίδαξαν Ιστορία, Θέατρο, Λογοτεχνία και Φιλοσοφία μέσα από τα έργα μεγάλων ευρωπαϊών διανοητών όπως οι Goethe, Byron, Stendhal, Flaubert, Rimbaud, Baudelaire, Schiller, Lamartine, Locke, Barrès, Nietzsche κ.ά. Από την άλλη μια πραγματικά δύσκολη εποχή με τα έντονα οικονομικά προβλήματα της ελληνικής πολιτείας, τη χλιαρή και άτολμη εξωτερική της πολιτική, τη στρατιωτική αποδιοργάνωση, το καυτό θέμα της εδαφικής ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους και της ένταξης των υποδούλων, την έξαρση του Μακεδονικού και του Κρητικού ζητήματος που σε συνδυασμό με τη διόγκωση του πανσλαβιστικού κινδύνου συνέθεταν μια εφιαλτική κατάσταση.⁸ Η προσωπικότητα που διαμόρφωσε ο Δραγούμης και η σταδιοδρομία του ως ανώτερου διπλωματικού υπαλλήλου τον βοήθησαν όχι μόνο να γνωρίσει, αλλά και να εμβαθύνει στα τραγικά ζητούμενα του υπόδουλου ελληνισμού της Μακεδονίας της ζοφερής εποχής των τελευταίων κρίσιμων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Ήταν η περίοδος της κορύφωσης των εθνικών ανταγωνισμών στη Μακεδονία μέσα από μια μεταβατική διαδικασία από το πεδίο της

8 Βλ. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Των Δραγούμης Μαρτύρων και Ηρώων αίμα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 29-30.

εκπαιδευτικής και της εκκλησιαστικής διαπάλης στην οργάνωση του ένοπλου αγώνα. Ο Δραγούμης οργάνωσε την αντιστασιακή δράση του ελληνικού στοιχείου στις περιοχές αυτές και διεκδίκησε με πάθος τη διατήρηση της εθνικής του ταυτότητας. Είναι η φάση της *εθνικιστικής του πορείας* (1902-1914) σύμφωνα με τον ίδιο. Την άλλη, την *ανθρωπιστική* (1917-1919), την έζησε ως εξόριστος στην Κορσική και προβληματίστηκε για την ανθρώπινη *αυτοσυντηρησία*, την αναγκαία αλληλοβοήθεια στον αγώνα της ζωής, το ρόλο του περιβάλλοντος και της Μοίρας για την ανθρώπινη ύπαρξη.⁹ Στα χρόνια αυτά ο Δραγούμης θα στοχαστεί και πάνω σε έναν *κρατικό σοσιαλισμό*, χωρίς βέβαια ποτέ να πραγματοποιήσει ιδεολογικά άλματα, με την προϋπόθεση ότι θα πρέπει να ολοκληρωθούν στο μεταξύ μία σειρά από κοινωνικές μεταρρυθμίσεις για να εφαρμοστεί στην ελληνική πραγματικότητα.¹⁰ Όλα αυτά όμως θα παραμείνουν απλά σκέψεις, καθώς θα δολοφονηθεί από τον Κρητικό μακεδονομάχο Παύλο Γύπαρη στα 1920 - τραγική ειρωνεία για έναν άνθρωπο που η Μακεδονία μίλησε τόσο βαθιά στην ψυχή του - πληρώνοντας τελείως άδικα τα κομματικά πάθη και μίση της εποχής του.

Ο Δραγούμης ανήκει σε εκείνη την κατηγορία των συγγραφέων που θεωρούν ότι η λογοτεχνία και η πολιτική έχουν κοινή στόχευση. Και προσκαλεί τον αναγνώστη και το μελετητή του να βασανιστεί με ερωτήματα όπως αν είναι εφικτή η συνεργασία πολιτικής και λογοτεχνίας και κάτω από ποιες προϋποθέσεις μπορεί να αποβεί ωφέλιμη και με αξιόλογα αποτελέσματα. Βέβαια, ο εθνεγέρτης πολιτικός και ο στοχαστής συγγραφέας έχουν συναντηθεί αρκετές φορές στη σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία.¹¹ Στην ελληνική όμως κοινωνία ο Δραγούμης βιώνει το συγκεκριμένο αυτό εσωτερικό διχασμό όσο κανένας άλλος στην πατρίδα του. Και μοιάζει να επιχειρεί τη συμφιλίωση ανάμεσα στην πολιτική και την πνευματική ζωή του τόπου αναζητώντας μέσα στους αναγνώστες του προσωπικότητες που θα επωμιστούν ανάλογες ευθύνες για την προκοπή της εθνικής ζωής. Την προσπάθεια αυτή υπηρετεί το πρώτο του βιβλίο, το *Μαρτύρων και Ηρώων αίμα*, που εκδίδει το 1907 με το ψευδώνυμο "Ιδας". Το έργο τον καθιστά αμέσως γνωστό και αποτελεί σταθμό για την ελληνική πραγματικότητα στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Η εθνική υπόθεση της Μακεδονίας συνιστά το βασικό στοιχείο της θεματολογικής του συγκρότησης που επιβάλλει και βοηθά την ταυτόχρονη γνωριμία και ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων της εποχής. Το έργο είναι πρώτα απ' όλα ένα κείμενο πολιτικό που φωτίζει την ένοπλη πλευρά του Μακε-

9 Βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ.43.

10 Βλ. Γιάννης Κορδάτος, "Ο πατριώτης και ο πολιτικός", *περ. Νέα Εστία*, (1941) τεύχος 342, σ. 259-260.

11 Βλ. Πέτρος Χάρης "Πολιτική και Λογοτεχνία", *Νέα Εστία*, (1941) τεύχος 342, σ. 273-274.

δονικού Αγώνα και κατά δεύτερο λόγο ένα κείμενο αυτοβιογραφικό που αποκαλύπτει τη δράση και τους προβληματισμούς του Δραγούμη. Μοιάζει με την κήρυξη του Μακεδονικού Αγώνα στον πνευματικό και ψυχολογικό τομέα.¹² Στη λογική αυτή η λογοτεχνία ντύνει με θρύλους την πολιτική για να ενεργοποιήσει όσους την υπηρετούν και συμβολοποιεί τους εχθρούς. Ο συγγραφέας επιχειρεί συνολικά την εδραίωση της πεποίθησης για την φυλετική και εθνική συνέχεια του ελληνισμού, ενώ αποσκοπεί ταυτόχρονα να παρουσιάσει τους εχθρούς του, στην προκειμένη περίπτωση τους Βούλγαρους, ως τους *τρισμαχίστους και ανίκητους δαίμονες* που αμφισβητούν την ιστορική και πολιτισμική υπεροχή των Ελλήνων και σφετερίζονται τα πάτρια εδάφη τους. Ο Δραγούμης απαιτεί την ανανέωση της εθνικής, πολιτικοοικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Στο μεταξύ οι αλλαγές που έχουν ήδη συντελεστεί στα αντίστοιχα πεδία επηρεάζουν καθοριστικά την πνευματική ζωή και υπαγορεύουν νέους προσανατολισμούς στην ποίηση και στην πεζογραφία.¹³

Η λογοτεχνική αξία του έργου μοιραία περνά σε δεύτερο πλάνο, χωρίς ωστόσο να εξοβελίζεται. Ο *αφηγηματοποιημένος* και ο *αναφερόμενος* λόγος εναλλάσσονται. Οι διάλογοι που αφορούν την κατάσταση στη Μακεδονία αποτελούν το σημείο κορύφωσης της συναισθηματικής έντασης του λόγου και συμπυκνώνουν τη φιλοσοφία που δεσπόζει στη σκέψη του αφηγητή. Όταν δεν λειτουργούν ως σημεία πληροφόρησης της υπόθεσης για τον αναγνώστη (21-28, 42-47, 82-83), συγκροτούνται σε αξιολογικά δίπολα που εκφράζουν τις αντικρουόμενες απόψεις και τα επιχειρήματα του ήρωα Αλέξη και των εκάστοτε συνομιλητών του: *θείος, κάτοικος Μοναστηρίου, συμβιβασμένος με την διαμορφωμένη κατάσταση και φοβισμένος vs ανιψιός νεοφερμένος και αποφασισμένος να αλλάξει την κατάσταση* (18-19), *φοβισμένοι κάτοικοι μακεδονικών χωριών vs φλογερός κήρυκας της επανάστασης* (90-91), *βούλγαρος αξιωματικός vs έλληνας σύνδεσμος της "Μακεδονικής Άμυνας"* (94-101), *παρωχημένος δάσκαλος vs γνώστης της ελληνικής ιστορίας* (115-117). Οι συχνές εντυπωσιακές περιγραφές του μακεδονικού τοπίου αποτυπώνουν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο την αγάπη του Δραγούμη για το συγκεκριμένο χώρο (47, 57, 104). Η χρήση των αφηγητών ποικίλει, καθώς ο συγγραφέας αλλάζει συχνά την οπτική του γωνία. Ο πλούτος των πληροφοριών που μεταφέρει το κείμενο στο τρίτο πρόσωπο αναφορικά με τον ψυχισμό των ηρώων της αφήγησης αντισταθμίζει το "συμμετοχικό μειονέκτημα" του παντογνώστη αφηγητή. Από τον τριτοπρόσωπο αφηγητή, του οποίου η γνώση δεν μπορεί να αμφι-

12 Βλ. Γ. Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 249.

13 Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σ. 371-372, 386-387 και Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σ. 281-282, 288-293.

σβητηθεί από κανέναν ήρωα, όταν εκθέτει τη δεδομένη κατάσταση στη Μακεδονία, περνάμε στον πρωτοπρόσωπο αφηγητή που αυτοαναλύεται διαρκώς, προσπαθώντας να συνειδητοποιήσει τα γεγονότα και τη βαρύτητά τους. Οι ολοκληρωμένοι χαρακτήρες των ηρώων, η επίτευξη της απόδοσης του εσωτερικού τους κόσμου και η αφηγηματική πλοκή κατατάσσουν το έργο ανάμεσα στα αξιόλογα της εποχής.

Το *Μαρτύρων και Ηρώων αίμα* όμως δεν μπορεί να διαβαστεί ως ένα τυπικό μυθιστόρημα ούτε γραμματολογικά να καταταχθεί στο είδος αυτό. Ως προτιμότερος επιλέγεται ο όρος του "μυθιστορηματικού δοκιμίου"¹⁴ με την παρατήρηση ότι η μυθοπλασία βασίζεται σε πραγματικά πρόσωπα και γεγονότα μιας συγκεκριμένης περιοχής και εποχής. Όπως εύστοχα έχει καταγραφεί, με το έργο αυτό "ο Μακεδονικός Αγώνας περνά στο χώρο της νεοελληνικής πεζογραφίας και μάλιστα όταν το πρόβλημα ήταν ακόμα ανοικτό".¹⁵ Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε 11 κεφάλαια (Πρόλογο και Επίλογο) που και μόνο οι τίτλοι του μοιάζουν να αφηγούνται με συντομία την ιστορική εξέλιξη και την προβληματική του Μακεδονικού Αγώνα (*Ανάγκη, Βούλγαροι, Έλληνες, Δυτική Μακεδονία, Αγνή, Τρομοκρατία, Σώνουν οι Μάρτυρες, Φυλακή, Ανατολική Μακεδονία, Ο Θάνατος του Παλικαριού, Ο Θάνατος Ζωή*). Οι διαδρομές του κεντρικού ήρωα Αλέξη, απόφοιτου της Νομικής της Αθήνας, ο οποίος επανέρχεται στα έργα του συγγραφέα και ολοφάνερα ταυτίζεται μαζί του, στην ταραγμένη Μακεδονία και οι απόψεις του φωτίζουν τις ιδεολογικές τοποθετήσεις και τα πραγματικές περιπλανήσεις του Δραγούμη στον ίδιο χώρο, από το διορισμό του στο ελληνικό προξενείο του Μοναστηρίου το 1902 μέχρι και το θάνατο του Παύλου Μελά το 1904. Οι διαδρομές, βέβαια, του ήρωα δεν αντιμετωπίζονται περιοριστικά και μονοσήμαντα στις αποκλειστικές εκδοχές των κυριολεκτικών μετακινήσεών του στο μακεδονικό χώρο, αλλά συνδηλωτικά μέσα από τη συμμετοχή του συγγραφέα σε συλλογικές πολιτικές και κοινωνικές δράσεις που ενεργοποιούν την ιστορική μνήμη και φορτίζουν συγκινησιακά τον αναγνώστη. Κι όπως το πραγματικό Δουβλίνο έγινε πιο γνωστό, απέκτησε σημαντικότητα, μέσα από τις φανταστικές διαδρομές του Λεοπόλδου Μπλουμ, του ήρωα του Τζόνς στον *Οδυσσέα*, σε αυτό, έτσι και μέσα από τα πολιτικά κηρύγματα στο λογοτεχνικό πεδίο του Δραγούμη η αγωνιζόμενη Μακεδονία αποτέλεσε μετωπικά την πρόσκληση για την απελευθέρωση του ελληνικού έθνους και την ανανέωση της πολιτικής ζωής "Να ξέρετε πως αν τρέξουμε να σώσουμε τη Μακεδονία, η Μακεδονία θα μας σώση" (10).

14 Βλ. Βασίλης Λαούρδας "Το πρώτο βιβλίο για τον Μακεδονικό Αγώνα", *περ. Μακεδονική Ζωή*, (1968) τεύχος 21, σ. 8-9.

15 Βίκτωρια Χατζηγεωργίου - Χασιώτη, *Αποτυπώσεις του Μακεδονικού Αγώνα στη νεοελληνική πεζογραφία*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 18.

Το έργο ξεκινά και τελειώνει με τη συνειδητοποίηση της αξίας και του νοήματος ενός σπουδαίου ιστορικού γεγονότος, του θανάτου του Παύλου Μελά "Και οι Έλληνες ζύπνησαν" (9). Στο γυναικάδελφο και πρότυπό του ο συγγραφέας αφιερώνει δύο ολόκληρα κεφάλαια - "Ο θάνατος του παλληκαριού", "Ο Θάνατος Ζωή" - όπου αφηγείται τον αγώνα που έδωσε. Ο θάνατος του Μελά "πιστοποιεί" για πολλούς Έλληνες την ύπαρξη της αλύτρωτης Μακεδονίας "Ωστε υπάρχει Μακεδονία, αφού πήγε ο Παύλος Μελάς και σκοτώθηκε γι' αυτή!" (9). Το γεγονός σηματοδοτεί την κύρια φάση του ένοπλου Μακεδονικού Αγώνα, καθώς όχι μόνο συγκλονίζει την ελληνική κοινή γνώμη και υποχρεώνει ουσιαστικά το επίσημο ελληνικό κράτος να παρέμβει πλέον δραστικά στο Μακεδονικό Ζήτημα, αλλά έχει και τεράστια απήχηση στους υπόδουλους συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας σε μια περίοδο που η καταπίεση και η φυσική τους εξόντωση έχει φτάσει στο απροχώρητο.¹⁶ Οι πολιτικοί του ελληνικού κράτους μαθαίνουν από το Μελά "είδαν εκείνο που έλεγε ο Παύλος, πως μπορούσε δηλαδή να γίνη δουλειά στη Μακεδονία και πως λαχταρούσαν να δουν βοήθεια οι Μακεδόνες για να πολεμήσουν τους Βουλγάρους", ο οποίος ουσιαστικά υποκαθιστά το ρόλο τους "επειδή αργούσαν ν' αποφασίσουν, αποφάσισε ο Παύλος" (122). Στις δύο αποστολές του παλληκαριού στη Μακεδονία, ο χαρακτήρας, η γλυκύτητα, η πειθώ, η αποφασιστικότητα, η αγάπη για τους συντρόφους του, αλλά και η μεγαλοθυμία απέναντι στους εχθρούς, πέρα από τη συγκίνηση, τον ενθουσιασμό και την καθολική αποδοχή του που προκαλεί σε όλους, επιβάλλει ένα νέο κώδικα τιμής και ηθικής "Τους κάλεσε και τους είπε λόγια ζεστά και φωτεινά για τους Μακεδόνες που υποφέρνουν τόσα από τους Βουλγάρους και για το τι πρέπει να κάμουν να τους σώσουν από τα βάσανα, τους εξήγησε και πώς θέλει να φέρνονται μαζί του και αναμεταξύ τους" (121-132). Οι άντρες του τον ακολουθούν αδιαμαρτύρητα σε κάθε δύσκολη στιγμή και νοιάζονται γι' αυτόν "Ο καπετάνιος μας, βρε παιδιά, μπορεί να μην έχει τις δυνάμεις μας, μα έχει ψυχή πιο δυνατή από μας, αυτή τον βαστά" (124). Ο Δραγούμης διαλέγει να περιγράψει και να αφηγηθεί συγκεκριμένα περιστατικά από τη ζωή του Μελά, όπου κατονομάζει τους συναγωνιστές του (καπετάν Ζήσης-126, καπετάν Ευθύμης-128) και αναφέρεται σε πραγματικά περιστατικά - θάνατος νεαρού φαρμακοποιού (Φίλιππος Καπετανόπουλος) από Μοναστήρι (128-129), ενώ εντάσσει στη μυθοπλασία αυτής-σας κομμάτια από τα τελευταία γράμματα του Μελά στη γυναίκα του Ναταλία. Μέσα από αυτά αποτυπώνεται η απογοήτευση του αγωνιστή, αλλά και του συγγραφέα, για τη στάση του ελληνικού κράτους, και η απέραντη αγάπη και τρυφερότητα που τρέφει

16 Βλ. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908). Ο Μακεδονικός Αγώνας*", εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 59-64.

ο Μελάς για την οικογένειά του "Πότε σας συλλογίζομαι και σας επιθυμώ με πόθον ακατάσχετον, πότε πάλι είμαι ενθουσιασμένος και αισιόδοξος, πότε απογοητευμένος, αλλ' οπωσδήποτε πάντοτε πάσχω τον πόλεμό ηθικώς, ώστε λησμονώ τους σωματικούς πόνους και πόνους [...] Τη νύχτα εις τα λημέρια μας όταν τυχόν φανή ένα άστρο σου στέλνω χίλια φιλιά..." (129). Τα χωρία που αναφέρονται στο τέλος του παλληκαριού ταυτίζονται σχεδόν με τα πραγματικά γεγονότα, όπως βέβαια αυτά μας έχουν διασωθεί μέσα από τις αφηγήσεις των πρωταγωνιστών τους.¹⁷ Η παράλειψη της καταγραφής της επιθανάτιας προσπάθειας του Μελά να αυτοκτονήσει, καθώς υποφέρει πια από φρικτούς πόνους, προδίδει την πρόθεση του συγγραφέα να μην αμαυρώσει – όπως τουλάχιστον ο ίδιος το εννοεί – στο παραμικρό τη μεταθανάτια φήμη του ήρωά του. Ο Δραγούμης κατορθώνει να αναπαραστήσει αριστοτεχνικά την πιο ευγενική μορφή του Μακεδονικού αγώνα. Μυθοποιεί τα ψυχικά χαρίσματα του Μελά και παρά το γεγονός ότι δεν προσπαθεί να τον παρουσιάσει ως τον ανίκητο υπεράνθρωπο (125), ανάγει την προσωπικότητα και τη δράση του στη σφαίρα του θρύλου, αποκαλύπτοντας με τον τρόπο αυτό την προσωπική του ρομαντική κοσμοθεώρηση και τις επιρροές που έχει δεχθεί από το Nietzsche.

Ο Δραγούμης προχωρά μέσα από τη λογοτεχνική πλοκή σε μια έξοχη ανάλυση της ιστορικής κατάστασης που επικρατεί στη Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Δεν τρέφει αυταπάτες. Γνωρίζει ότι ο ρόλος και η τακτική που ακολουθούν οι μεγάλες δυνάμεις - Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστρία, Ιταλία - απέναντι στις διεκδικήσεις των Βουλγάρων υπαγορεύονται από τα δικά τους συμφέροντα, όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα από τις αναταραχές στο μακεδονικό χώρο και τις ρευστές ισορροπίες που επικρατούν εκεί (85-86). Με το προσωπίο του ήρωα Αλέξη ο συγγραφέας επισημαίνει ότι οι Τούρκοι δεν αποτελούν τη δεδομένη στιγμή τον πρωταρχικό κίνδυνο για το ελληνικό έθνος "Εγώ τους θέλω, ας βρίσκονται, ας μείνουν όσο μπορούν περισσότερον καιρό σ' αυτούς τους τόπους, αυτοί δεν μας πήραν τη γλώσσα μας ούτε τον εθνισμό μας" (44). Αντίθετα, για τους Βούλγαρους τονίζει εμφατικά ότι η παθητική στάση του ελληνικού κράτους αποδεικνύεται ευεργετική τη συγκεκριμένη περίοδο για τις βουλγαρικές διεκδικήσεις από την οθωμανική αυτοκρατορία "όταν φθάσουν στα ελληνικά τα σύνορα οι Βούλγαροι τότε θα ξυπνήσουμε, αλλά θα είναι αργά" (45). Με ιστορική επίγνωση και πολιτική διορατικότητα εξηγεί τις επιδιώξεις τους και διακρίνει εύκολα τον ενδεδειγμένο τρόπο διεκδίκησης εθνικών συμφερόντων που ακολουθούσαν.

17 Βλ. Γιώργος Ιωάννου "Ο θάνατος του Παύλου Μελά μέσα από το ανέκδοτο ημερολόγιο του Φίλιππου Δραγούμη", *Πρακτικά Συμποσίου: "Ο Μακεδονικός Αγώνας"*, εκδ. ΙΜΧΑ - Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 161-169.

Απέναντι στους Τούρκους "φροντίζουν να γεννούν όσο μπορούν περισσότερα ζητήματα για να κερδίσουν τουλάχιστον ένα", επιχειρώντας ουσιαστικά να "εγκαταστήσουν τελειωτικά κράτος εν κράτει μέσα σε κράτος τουρκικό" (26), αντίθετα με τα αόριστα λόγια των Ελλήνων πολιτικών που "όταν θέλουμε να επιτύχουμε ένα, ζητούμε ένα και επιτυχαίνουμε μηδέν" (46). Στους Ευρωπαίους εμφανίζονται ως οι μόνοι που υποφέρουν στη Μακεδονία μέσα από μία καλά οργανωμένη προπαγάνδα που εκθέτει τους πληθυσμούς των μακεδονικών χωριών και τους οδηγεί να συνταχθούν αναγκαστικά με το μέρος τους (21-22). Ο Δραγουμής αποδίδει με ενάργεια την ψυχολογική πίεση και το φόβο που ασκείται στους πληθυσμούς αυτούς και την εξαναγκαστική σταδιακή μεταμόρφωσή τους σε πειθήνια όργανα των Βουλγάρων (22-25).

Η κορύφωση της αφήγησης των περιπετειών του Αλέξι συνδυάζεται με την ατιμόσφαιρα τρομοκρατίας που δημιουργούν οι Βούλγαροι στη Μακεδονία πριν την εξέγερση του Ίλιντεν. Στα χωριά που έχουν επιρροή "βιάζονται να αναστατώσουν τον τόπο" φοβούμενοι μήπως η συγκρότηση ενόπλων ελληνικών σωμάτων ανατρέψει την κατάσταση (80). Στη Θεσσαλονίκη, τη δεύτερη μεγάλη πόλη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την πρώτη της μακεδονικής γης, οι Βούλγαροι του κομιτάτου οργανώνουν την εξέγερση, ενώ ταυτόχρονα "ρίχνουν δυναμίτες [...] και τραντάζει ο τόπος πέρα ως πέρα" (81). Το πρόβλημα για τους ελληνικούς πληθυσμούς της εποχής επιτείνει η αναποτελεσματικότητα του τουρκικού στρατού στην αντιμετώπιση της βουλγαρικής τρομοκρατίας. Αντί να λειτουργεί ως προστάτης των χωριών της Μακεδονίας, αποδεικνύεται ένας τυραννικός δυνάστης "Σε πολλά χωριά ζητούν να σταλή στρατός να τα φυλάξει, άμα πάγη όμως ο στρατός και μείνη λίγες μέρες, παραπονιούνται οι χωριανοί γιατί τους κλέβουν οι στρατιώτες και τους δέρνουν, και τους βρίζουν την πίστη τους [...] Και ενώ το τόπος όλος είναι γεμάτος συμμορίες, ο στρατός σπάνια τις απαντά και χτυπιέται" (77-78). Με την κήρυξη δε της εξέγερσης του Ίλιντεν, ο τουρκικός στρατός συμπλήρωνε περίφημα τη δουλειά των Βουλγάρων και έκαψε τα καταβασανισμένα χωριά (88). Ο συγγραφέας εξυφαίνει στο μυθιστορηματικό του καμβά πλήθος πραγματικών γεγονότων παραθέτοντας ονομαστικά τους πρωταγωνιστές τους (η σφαγή του Παπαναούμ στις Πρέσπες, η οργάνωση της "Μακεδονικής Άμυνας", η δράση του Σαράφωφ και του Τσακαλάρωφ, η καταστροφή της Κρυσταλλοπηγής, η φωτεινή προσωπικότητα του Γερμανού Καραβαγγέλη, ο καπετάν Κώτας κ.ά.). Η λογοτεχνική αναπαράσταση της εξέγερσης είναι εντυπωσιακή και αποτυπώνει γενικότερα τις θηριωδίες των Βουλγάρων "έφεγγαν μεγάλες φωτιές γύρω στο Μοναστήρι και σ' όλο τον κάμπο, και αχολογούσαν βρόντοι τουφεκιών και άλλες ταραχές. Το άλλο πρωί βρέθηκαν στην περιφέρεια εκείνη πολλά τηλεγραφικά σύρματα κομμένα, παλούκια γκρεμισμένα, γεφύρια του σιδηροδρόμου και σίδερα βλαμμένα από δυναμίτη, και σπύτια, πύργοι, μύλοι και χάνια Τούρκων και Ελλήνων καμένα και πεσμένα [...] Σε χωριά μήικαν άλλοι και

ανάγκασαν τους χωριανούς να τους ακολουθήσουν με τα γυναικόπαιδα. Σ' άλλα χωριά έσφαξαν ανθρώπους γιατί τους ήταν εμπόδιο στα σχέδιά τους" (84-85).

Μετά την εξέγερση του Ίλιντεν η σύλληψη και η φυλάκιση του Αλέξη για ένα μήνα αναπαριστούν λογοτεχνικά ένα ακόμη πραγματικό γεγονός από τη ζωή του Δραγούμη και ταυτόχρονα συνθέτουν ένα εξαιρετικό και αλληγορικό αφηγηματικό σκηνικό. Σε μια φυλακή του πλέον πολυεθνικού αστικού χώρου της οθωμανικής αυτοκρατορίας, τη Θεσσαλονίκη, ένας Βούλγαρος αξιωματικός και ένας Έλληνας διπλωμάτης αντιπαραθέτουν με ένταση τα επιχειρήματά τους προσπαθώντας να προσεγγίσουν την ιστορική αλήθεια (98-101). Ο διάλογος τους αποκαλύπτει την εθνική πολιτική των Βουλγάρων που με πρόσχημα την απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον τουρκικό ζυγό *"αποκεφαλίζει τις κοινότητες και τα παραμικρότερα χωριά"* (96-97). Μέσα από τις θέσεις και τις απόψεις του Αλέξη καταδεικνύεται με σαφήνεια το μεγαλύτερο ίσως πρόβλημα του εθελούσιου αυτοπροσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας των υπόδουλων κατοίκων της περιοχής. Για τον ήρωα η ελληνικότητα σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπερνά τα όρια ακόμα και αυτής της γλώσσας και της θρησκείας (98-101, 103). Προφητικά θα αποδειχτούν μερικά χρόνια αργότερα τα λόγια του Αλέξη για το αδύνατο της επίτευξης οποιασδήποτε τελικής συμφωνίας Βουλγάρων και Ελλήνων για την Μακεδονία *"Αν, επειδή είναι πλούσια, τη λιμπίζεσθε και βαλθήκατε να την πάρετε, δικό σας ο λογαριασμός, αλλά εμάς, θα μας βρίσκετε μπροστά σας πάντα"* (101). Ο βαθυστόχαστος διπλωμάτης προβλέπει ότι οι Τούρκοι που θεωρούν τον εαυτό τους κυρίαρχο στην πανώρα χώρα τους *"θα φθάσουν πάντα τρίτοι, μετά το πανηγύρι, θεατές των χαλασμών και νεκροθάφτες"* (139), ενώ την ίδια στιγμή ο έμπειρος πολιτικός χρησιμοποιεί το λογοτεχνικό πεδίο για να συναγείρει το ελληνικό έθνος σε καινούργιους αγώνες που θα σηματοδοτήσουν ιστορικά μια νέα εποχή γι' αυτό, χρησιμοποιώντας γι' άλλη μια φορά τη φωτεινή παρουσία και το δρόμο που χάραξε ο Παύλος Μελάς (139-140).

Στα χρόνια αυτά η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής του επίσημου ελληνικού κράτους φανέρωνε σύγχυση και αδυναμία εκτίμησης της τραγικής κατάστασης που είχε δημιουργηθεί στη Μακεδονία. Οι οξύτερες αντιπαραθέσεις, οι κομματικές εμπάθειες και η προσπάθεια κάλυψης της πολιτικής ασάθειας υποκινούν τη Μεγάλη Ιδέα. Από τη μια μεριά είναι δεδομένη η αδυναμία στρατιωτικής αντιπαραθέσης με την Τουρκία και η επιθυμία των μεγάλων δυνάμεων για το μη διαμελισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε μια βάση στήριξη των δικών τους συμφερόντων. Από την άλλη πιέζουν ασφυκτικά το αλυτρωτικό ζήτημα (Κρήτη - Μακεδονία), η αντιμετώπιση του σλαβικού κινδύνου και η συνέχιση της *"πολιτικής των προσθηκών"* που εγκαινιάστηκε με την ενσωμάτωση των Ιονίων νήσων στο ελληνικό βασίλειο (1864). Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η *"άποψη"* στάση και η διατήρηση φιλικών σχέσεων με το *"Μεγά-*

λο Ασθενή" υιοθετήθηκε ως η μόνη λύση.¹⁸ Ο Δραγούμης πάντως αηδιάζει με τη φρονημάδα του ελληνικού κράτους και αναρωτιέται "Τι χρησιμεύει ένα κράτος Ελληνικό, που αντί κάθε άλλη εξωτερική πολιτική διορίζει προξένους στην Ανατολή και πρέσβεις στη Δύση και τους ξεπροβοδίζει με τη μονάκριβη ευχή και οδηγία «Προσέχετε να μη γεννάτε ζητήματα». Αν το κράτος δε νοιώθει τι μπορεί και τι πρέπει να κάνει, δεν αξίζει να ζή" (35). Οι προτροπές της ελληνικής κυβέρνησης για μη ανάληψη πρωτοβουλιών και ενεργειών που υποθετικά θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την υπόσταση του ελληνικού κράτους εξοργίζουν τον ήρωά του "σιχαμός και καταφρόνια άμα συλλογίζομαι την κυβέρνηση, ξεπέφτω, μαργώνω και μαραίνομαι" (36), που διαχωρίζει την ευρύτερη έννοια του ελληνικού έθνους από την περιορισμένη του ελληνικού κράτους "Και αν τουρκέψει, πάλι το κράτος δεν πρέπει να ληθηθούμε, γιατί η ελληνική αλήθεια πάντα θα υπάρχει - η Γη και η Ιστορία του Έθνους (37). Γι' αυτό το έθνος και τα ιδανικά του ο ίδιος νιώθει ζωντανός και πάντοτε έτοιμος να δράσει "Ξυπνώ κάθε ύπνο, κεντρίζω κάθε αποκοίμισμα, ανάβω φωτιές, ζετινάζω χορδές και τίποτε δεν ψηφώ γιατί είμαι ζυπνητήρι" (37).

Οι διαμάχες των ελληνικών προξενικών αρχών και των εκπροσώπων του πατριαρχείου, στις υπόδουλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας πολλαπλασιάστηκαν κατά το τελευταίο κυρίως τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού, προκαλώντας βαθύ ρήμα στη συνοχή του αλύτρωτου ελληνισμού και στις σχέσεις του με τους "ελεύθερους" Έλληνες. Το θλιβερό αυτό φαινόμενο δε θα μπορούσε να ερμηνευτεί μονάχα από την ελληνοκεντρική εξωτερική πολιτική του επίσημου κράτους ούτε από την οικουμενική - πανορθόδοξη αποστολή του Πατριαρχείου, όσο κυρίως από τις θυελλώδεις προσωπικές αντιζηλίες, τις εγωιστικές φιλοδοξίες και τις κομματικές διαμάχες των προξένων και των μητροπολιτών, οι οποίοι επιδίωκαν να έχουν άμεση προτεραιότητα στα εκπαιδευτικά θέματα των υποδούλων.¹⁹ Ο Δραγούμης στηλιτεύει με οξείς χαρακτηρισμούς και χωρίς τον παραμικρό δισταγμό τα λάθη και τις παραλείψεις τόσο της επίσημης ελληνικής διπλωματίας, όσο και τον αρνητικό ρόλο του ανώτερου κλήρου και του Πατριαρχείου στην προετοιμασία και τη διεξαγωγή του ένοπλου Μακεδονικού Αγώνα. Οι συχνά ταυτόχρονες αναφορές του στην ανεπάρκεια και στις ευθύνες των δύο θεσμών υπογραμμίζει τις κοινές τους ευθύνες απέναντι στο μέγιστο εθνικό πρόβλημα του αλυτρωτισμού. Η στάση της ελληνικής πολιτείας αποτυπώνεται μέσα από την άτολμη και αποκαρδιωτική προτροπή που συνιστά ο έλ-

18 Βλ. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία (1894-1904). Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα*", εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 27-30.

19 Βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 23-26.

ληνας Πρόξενος στο Μοναστήρι στους απελπισμένους χωριάτες, όταν οι Βούλγαροι κομιτατζήδες έχουν εξαπολύσει, πριν την εξέγερση του Ίλιντεν, κλείσιμο σχολείων, σφαγές δασκάλων, κάψιμο χωριών, δολοφονίες ακόμα και μέσα στις πόλεις "*Υπομονή παιδιά τα ξέρουν κάτω στην Ελλάδα*". Παρόμοια στάση τηρεί στην προκειμένη περίπτωση και ο Δεσπότης στο Μοναστήρι που μετακυβλιόντας από πάνω του την ευθύνη για την ανάληψη πρωτοβουλιών, απαντά στο δοκιμαζόμενο ποιμνίο του "*Τα έγγραφα στο Πατριαρχείο*" (76-77). Στη δίνη του πολέμου κανένας παπάς ή Δεσπότης δεν αποφασίζει να γυρίσει τα χωριά, να ενημερώσει τους κατοίκους τους για τη ζοφερή κατάσταση που επικρατεί και να επιχειρήσει να τους εμψυχώσει (88).²⁰

Η παρουσία ανίκανων και διεφθαρμένων εκκλησιαστικών εκπροσώπων που αδιαφορούν για τη διεκυστίνδα Βουλγάρων και Τούρκων από την οποία υποφέρει το ποιμνίο τους και κύριο μέλημά τους είναι μόνο η πληρωμή τους "*Και Γύφτοι να γίνετε όλοι σας πάλι εγώ Μητροπολίτης θα είμαι*" εξοργίζει το Δραγούμη, ο οποίος συμπεραίνει "*Λοιπόν από το Δεσπότη καμιά βοήθεια δεν βλέπουν ούτε κανένα καλό λόγο*" (29). Στο κεφάλαιο "Αγνή" μέσα από την αντιδιαστολή μίας αξιοπρεπέστατης και φλογερής ελληνίδας δασκάλας στο Παρθεναγωγείο Μοναστηρίου και της στάσης που τηρεί απέναντί της ο Δεσπότης, ο Δραγούμης βρίσκει την ευκαιρία να καυτηριάσει το συντηρητισμό της εκκλησίας και την ανηθικότητα ορισμένων λειτουργών της (64, 70-71). Ιστορικά οι αντίστοιχες περιπτώσεις πληθαίνουν στην επίμαχη περίοδο. Η αυταρχική συμπεριφορά πολλών μητροπολιτών που αυθαιρετούν στα κοινοτικά ζητήματα και η "εισπρακτική" πολιτική που εφαρμόζουν ακόμα και με βίαια μέσα για την καταβολή της αρχιερατικής επιχορήγησής τους, προκαλούν αντίθετα αποτελέσματα, αφού διευκολύνουν τη ροή του σλαβόφωνου στοιχείου προς την Εξαρχία.²¹ Δεν παραλείπει όμως να αναφερθεί σε φωτεινές εξαιρέσεις ιεραρχών, όπως αυτές του Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη (55-56) και του Αρχιμανδρίτη Καβάλας (107-108).

Ο Δραγούμης, ψυχή του "Εκπαιδευτικού Ομίλου", οραματιζόταν μία εκπαιδευτική πολιτική που θα αντιπαρέρχονταν τη στείρα αναπαραγωγή της "Μεγάλης Ιδέας" και την αρνητική λειτουργία της στην εξελικτική πορεία του έθνους. Ο δημοτικισμός συνιστούσε γι' αυτόν τον τρόπο ενεργοποίησης των ηθικών δυνάμεων του ελληνισμού και την αποκρυστάλλωση της εθνικής του ταυτότητας μακριά από τις αντιπαιδαγωγ-

20 Ο Δραγούμης θέτει έμμεσα με τον τρόπο αυτό ένα θέμα που μονάχα στις μέρες μας έχει από μερικούς μελετητές αποτελέσει αντικείμενο σοβαρής ιστορικής έρευνας, ότι δηλαδή η έννοια της εθνικής απελευθέρωσης ήταν έξω από κάθε δυνατότητα σκέψης σε ορισμένους εκκλησιαστικούς άρχοντες.

21 Βλ. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Των Δραγούμης Μαρτύρων και Ηρώων αίμα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 149-150.

γικές μεθόδους του σχολαστικισμού και του δασκαλοκεντρισμού. Τελικά, κατάφερε να συνδέσει την προσπάθεια της γλωσσικής και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με τα εθνικά όνειρα της εποχής του.²² Την πικρία του για το επίπεδο της παρεχόμενης ελληνικής εκπαίδευσης αποτυπώνει ο συγγραφέας μέσα από την αλγεινή εικόνα του Έλληνα δασκαλου στα χωριά των Πρεσπών (πενιχρός μισθός, κακές συνθήκες εργασίας και διαμονής του, διαμαρτυρίες ακαταλληλότητας από τους κατοίκους των χωριών-49) και του Νευροκοπίου, που τηρώντας κατά γράμμα το αναχρονιστικό αναλυτικό πρόγραμμα δεν προλαβαίνει ποτέ να διδάξει στους μαθητές του την ένδοξη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Αντίθετα, ο Βούλγαρος δάσκαλος προωθείται ακόμα και σε ανώτερα αξιώματα (54),²³ ενώ οι ομοεθνείς του "για να φτειάσουν έθνος έπλασαν πρώτα ιστορία κλέβοντας απ' όλες τις μεριές και τη δίδαξαν στο λαό και στα παιδιά τους" (116-117). Η κατάσταση που επικρατεί στο Παρθεναγωγείο στο Μοναστήρι αποκαλύπτει τα συντηρητικά ήθη της εποχής, αλλά και την ολοκληρωτική εξάρτηση των εκπαιδευτικών από τους τοπικούς πολιτικούς και εκκλησιαστικούς άρχοντες (64, 70-71).

Είναι γνωστό ότι στην κοσμοθεωρία του Δραγούμη ο θεσμός των *Κοινοτήτων* συνιστά τη σπουδαιότερη προϋπόθεση για τη διατήρηση του ελληνικού έθνους, το βασικότερο κύτταρο της ελληνικής φυλής. Ο αλύτρωτος ελληνισμός της Μακεδονίας επιβίωνε μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία χάρη στην τοπική αυτοδιοίκηση που λειτουργούσε ως προστατευτική ασπίδα σε κάθε λογής και προέλευσης προπαγάνδας. Η άποψη του ότι οι υπόδουλες ελληνικές κοινότητες έπρεπε να δημιουργήσουν ένα δεύτερο ελληνικό κράτος μέσα στην Τουρκία, χωρίς να χρονοτριβούν προσδοκώντας τη βοήθεια της επίσημης ελληνικής πολιτείας, εκφράζεται από τον Αλέξη μετά τη συνάντησή του με το Δεσπότη Καστοριάς Γερμανό Καραβαγγέλη "πρέπει όλες οι κοινότητες που έμειναν έξω από το Ελληνικό βασίλειο να πήξουν και να γίνουν ένα κράτος". Οραματίζεται έναν *απέραντο μυστικό οργανισμό* μέσα σε ολόκληρη την Τουρκία, "ένα δεύτερο ελληνικό κράτος, καμωμένο απ' όλες τις ελληνικές κοινότητες και επαρχίες [...] και να παλεύουν όλες μαζί, την ίδια ώρα, με κάθε εχθρό" (56).

Καθώς η Ιστορία είναι καταδικασμένη να φτάνει πάντοτε σε μια σχετική αλήθεια, οι περισσότεροι σύγχρονοι ιστορικοί εξάρουν τη σπουδαιότητα της παρατήρησης της καθημερινότητας των κοινωνικών ομάδων στην προσέγγιση της "αλήθειας" αυτής,

22 Α. Φωτιάδου, *Των Δραγούμης. Οι απόψεις του για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό*, Θεσσαλονίκη 1986.

23 Βλ. Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, εκδ. Παρασκήνιο, σ. 164.

για να αποφεύγεται η παγίδα της στατικής ιστορίας.²⁴ Στην προσπάθειά μας να φωτίσουμε μια ιστορική περίοδο, η μελέτη έργων μυθοπλασίας "που εδράζονται στην περιφέρεια της Ιστορίας" μας αποκαλύπτουν τη δομή της αίσθησης προηγούμενων εποχών και συμβάλλουν μέσω της αφήγησης στη μετάδοση της βιωμένης εμπειρίας.²⁵ Οι συγγραφείς που αναπαριστούν στα πεζογραφήματά τους ιστορικές περιόδους είναι ως ένα βαθμό και ιστορικοί, οι οποίοι επιλέγουν και ανασυνθέτουν τα γεγονότα που παρουσιάζουν. Και ο Δραγούμης ανήκει στην κατηγορία αυτή. Δεν πρέπει βέβαια να ξεχνάμε ότι στα έργα "ακούμε" να μιλούν αφηγητές και πρωταγωνιστές μέσα από ένα σύστημα με σημασίες και κώδικες και όχι τα ίδια τα γεγονότα. Ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος οι συγγραφείς να ενδιαφέρονται λιγότερο για την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας μέσα από την προσωπική ερμηνεία των γεγονότων και περισσότερο για τον τρόπο με τον οποίο τα θέματα που παρουσιάζουν θα ανταποκρίνονται στις προσδοκίες του αναγνωστικού κοινού.

Τα κείμενα πάντως του Δραγούμη δε διαβάζονται σήμερα από το ευρύτερο κοινό, χωρίς αυτό να συσχετίζεται με τις πεζογραφικές τους αρετές ή αδυναμίες. Ο εθνικιστικός λόγος που αρθρώνει σηματοδοτεί την ιστορία πρόσληψης του έργου του και δίνει σε πολλούς το άλλοθι της περιθωριοποίησής του και σε άλλους τη δικαιολογία για την προσπάθεια της ιδεολογικής του οικειοποίησης. Συμπερασματικά μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι η λογοτεχνική αναπαράσταση των δεδομένων ιστορικών στιγμών έχουν προφανείς, αλλά και βαθύτερους στόχους. Ο Δραγούμης αποσκοπεί βέβαια σ' ένα προσκλητήριο εθνικής συσπείρωσης και κοινής δράσης των Ελλήνων του ελεύθερου κράτους για τους αλύτρωτους ομοεθνείς πληθυσμούς της Μακεδονίας απέναντι σε κάθε εχθρό. Όμως ταυτόχρονα οι συστηματικές αναφορές του συγγραφέα σε ένδοξες περιόδους της ελληνικής ιστορίας (Αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο, επανάσταση του 1821 - 63, 84, 105, 130) "δικαιώνουν" το όραμα του αλυτρωτισμού, πιστοποιώντας την ιστορική και πολιτισμική συνέχεια της φυλής και υπεραναπληρώνουν την προσωρινά δυσχερή της θέση. Ο εθνικισμός του Δραγούμη δεν μπορεί πάντως να συσχετιστεί με άλλες μορφές εθνικισμού, γιατί η ύπαρξη του έθνους και η εθνική αυτογνωσία συνιστούν γ' αυτόν μία μορφή ενέργειας και ζωής που στοχεύει στη δημιουργία πολιτισμού. Εθνικιστής είναι για το Δραγούμη ο δημιουργικός άνθρωπος που

24 Βλ. Pauline Schmitt – Pantel, "Collective Activities and the Political in the Greek City", *The Greek City. From Homer to Alexander*, Oswyn Murray and Simon Price, Clarendon Press, Oxford, 1990, σ. 199.

25 Βλ. Βενετία Αποστολίδου, "Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον εμφύλιο: Από την *Καγκελόπορτα* στην *Καταπάτηση*", *Επιστημονικό συμπόσιο : Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995)*, σ. 125.

δίνει ένα διαρκή αγώνα για την ανανέωση της εθνικής και πολιτικής ζωής.²⁶ Σ' αυτόν τον αγώνα η Μακεδονία δεν αποτελεί μονάχα το χώρο της βιωμένης εμπειρίας ή το ηθογραφικό πλαίσιο, αλλά το χωροχρονικό σύμβολο, με τις πολλαπλές δυνατότητες. Ο χώρος ενεργοποιείται διαρκώς μέσα από τις δηλώσεις, τις μυθικές συνδηλώσεις και τις ποικίλες πολιτισμικές φορτίσεις για να μετατραπεί τελικά σ' ένα είδος παλίμψηστου και να αναδειχτεί στο πολυδιάστατο κέντρο του σύμπαντός του.

26 Έχει σωστά επισημανθεί ότι ο Barrès επηρέασε τον εθνικισμό του Δραγούμη, όχι όμως με τη μορφή της καθεαυτο επίδρασης, αλλά με την έμμεση επιρροή που προέκυψε από τη συνάντηση συγγενικών ιδιοσυγκρασιών και ιδεών. Βλ. Κλέων Παράσχος, "Άνθρωπος του καιρού μας", *Νέα Εστία*, (1941) τεύχος 342, σ. 241-242.